Péntek János

Regionalitás és egyetemesség a kolozsvári nyelvészek munkásságában

1. Egy tudós halálának centenáriuma már önmagában is elég ok az emlékezésre és a méltatásra. A kétely és a gyanakvás ilyenkor akörül van, különösen, ha gyakoriak az ünneplések, hogy jó alkalom-e ez a tárgyyszerű értékelésre, és hogy nem csupán a hely és a keres évszám, esetünkben a száz és a talán kétszáz esztendő emeli-e meg az életmű súlyát és jelentőségét. Komolyan lehet-e venni a múlt századi polihisztorokat, az erdélyi polihisztor mítoszát?

2. Brassai Sámuel nyelvészeti munkásságát illetően megnyugtató cáfolata lehet a gyanakvásnak, hogy kilenc évvel ezelőtt, a Magyar Nyelvészek V. Nemzetközi Kongresszusán⁵⁴ a magyar nyelvtudomány történetéből tartott előadások közül kettő is kiemelten foglalkozott életművének egy-egy vonatkozásával, az Elekfi Lászlóé és a Klaudy Kingáé, akik a mostani emlékülést is megtisztelték jelenlétükkel. Akkor nem volt Brassai évforduló, Erdély és Kolozsvár is távolabb volt Budapeستől, mint most, az előadókat pedig csak a szakmai érdeklődés befolyásolhatta. Mint ahogy másokról sem feltételezhető szakmán kívüli elfogultság, akik az utóbbi évtizedekben „felfedezték” Brassait, legfeljebb fokozatosan vált számukra rokonszenvenné és fontossá, amint a nyelvészetben belüli tematikai sokoldalúság viszonylag egységes képbe rendeződött.

A polihisztorság próbája szintén csak az lehet, ha külön-külön, az egyes szaktudományok szemszögéből végezzük el a tudománytörténeti értékelést, mert a sokirányú érdeklődés még nem tudományos vagy tudománytörténeti érdem; ellenkezőleg, épp úgy lehet a felszínesség, a dilettantizmus, a provincializmus megnyilvánulása.

Úgy tűnik, a nyelvtudomány más, korábbi és későbbi személyiségei jobban kötődtek mind a korhoz, amelyben éltek, mind ahhoz a szűkebb régióhoz, hazához, ahol születtek. A négy évvel ezelőtt (1993-ban) Marosvásárhelyen hasonló emlékülésen ünnepelt Arankáék „nyelvmívelő” társasága és nyelvi programja része a korabeli hasonló törekvéseknek⁵⁵, még akkor is, ha az erdélyiek véleménye sokban különbözött azokétól, akik a „nagyobbik hazában” éltek. Például éppen a mesterséges szóalkotás tekintetében, amelyet Brassai sem tart indokoltnak: „...a föld kerekéségén nincs szegény nyelv!” (1875. 4); „... minden nyelv kibírja elégíteni szükségét” (i.m. 6) – mondja a *neo- és palaeologia ügyében* című munkájában. - „Csekély vélekedésem az – írta Aranka –, hogy egy nemzeti nyelvet, amint... csinálni, úgy ... bővíteni is, emberi tehetséget felülhaladó dolog. Mindenik az idő, szokás bevett kölcsönös élés munkája” (1808; EMNyTI. 337)

A XVIII. század végén mindenki grammatikát írt, így legfeljebb jellegében, de nem műfajában egyedülálló Gyarmathi *Okoskodva tanító magyar nyelvemestere* (erről is megemlékeztünk 1994-ben). És noha a két év múlva kétszáz éves *Affinitas* a nyelvhasználat útörő műve, az összehasonlító-történeti módszer szintén benne volt már a kor levegőjében. Akit megfertőzött Göttingen és Schlözer szelleme, annak ezen a pászmán kellett útörőnek lennie.

⁵⁴ Lásd *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Budapest, 1991.
- Az emlékülés előadásait tartalmazó kiadvány: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság kétszáz éve (1793-1993)*. ETF. 218. Kolozsvár, 1994.

Az az izgága és konok székely pedig, Szentkatolnai Bálint Gábor, aki csak Hunfalvy halála után, de még Brassai életében az ugor-török háború száműzetéséből kerül haza 1893-ban a kolozsvári egyetemre, altajistiként és orientalistaként szintén a nyelvek történeti, rokoni kapcsolatainak volt megszállott kutatója.⁵⁶

Nem hagyható tehát figyelmen kívül az a szembeötlő tény, hogy egy végig élvonalbeli nyelvész, aki – mint Kőváry László írta halála után rögtönzött pályaképében – „ifjú szívvel látta elvénhedni a századot, amelynek születését gyermek szemmel látta” (EM. XVI, 1897. 349), nem összehasonlítható nyelvész, nem is nyelvtörténész, mint szinte mindenki saját századában, hanem szintaxista, idegen nyelvek oktatója és idegen nyelvek oktatásának teoretikusa, a fordítás dilemmáinak elemzője. A nyelv művelésben pedig nem a szavakban, hanem a szerkezetekben és a mondatban, a szólamban látja a probléma lényegét. Azokban a magasabb szintű egységekben, amelyek magukon viselik a nyelv karakterét, és amelyekben éppen emiatt lényegesen megváltozhat idegen hatásra a nyelv karaktere. S közben olyasmit ír le vezérelyként, ami nem saját századában, sem a XX. században nem jellemző a céhbeli nyelvészekre: „Nekem az az elfogultságom van, hogy a nyelvet csak az emberrel s emberiséggel kapcsolatban bírom vizsgálatra érdemesnek tartani” (1873. 6).

A nyelvész Brassai semmiképpen nem érvényes Kővárynak az az elismerésnek szánt megállapítása, hogy „... egyedüli vonása, hogy egy századot élt át úgy, hogy ha nem is előzte meg korát, utolsó perczéig a kor élén haladt, s az utána jövőknek folyvást mestere maradt, csakhogy tanítási szenvedélyét kielégítse” (EM. XVI, 1897. 350). Ennek a megállapításnak a fordítottja igaz. Az ti., hogy bár egy századot élt, így az emberi élet elképzelhető határai között türelmesen várta, hogy fölnőjön hozzá a kor leíró grammatikája, csak azt a fajta megerősítést érthette meg, amely a *mondat dualismusában* részletesen bemutatott és bíralt Georg von Gabelentznek az ő felfogásával egybehangzó felismeréseiben tükröződik.

A tudomány malmai is néha igen lassan örölnék. Nem száz, hanem kétszáz évet kellene élnie a tudósnak, hogy némi elégtétele legyen. 1873-ban még azzal vigasztalja magát, hogy másoknak sem volt sokkal több szerencsájük: „E dualismus kritikáját s az ellenébe tett unitarismus megalapítását végrehajtottam »Magyar mondat« című akad. értekezésem I. része 6.7. és 8. cikkelyeiben. Sem egyiknek, sem másiknak nem vala szerencséje »principibus placuisse viris«. De az nem döntő érv; mert hiszen Lavoisier halála után még 10 évvel is volt Európában phlogisticus és nem kis nevű kémikus; és Biot, korának első rangú physicusa, az interferencia feltalálása után 65, a Fresnel-féle elmélet megjelentése után 50 évig sem bírta elvetni az emanatiót s meggyőződni a világhullámok elmélete helyességéről” (1873. 5).

Később von Gabelentz hasonló felismerése olvastán önmaga igazolását látja, ekkor azonban már saját prioritását kénytelen bizonygatni: „Szabadjon megemlítenem ismételve is, hogy én közel húsz évig kotoltam a mondat dualismus fészken, míg az első tojást 1852-ben kiköltöttem” (1885. 79). „52 éve, hogy meggyőződésemet a sajtó útján másokkal is megosztani törekszem, és íme ma is újra kell-e mondanom . . . én 34 év alatt sem juthattam eredményhez, pedig csak szokás, előítélet és tudósi tekintély az ellenfeleim” (1885. 4).

Brassai szuverén alkat volt, élete végéig megőrzött szenvedéllyel, könyörtelen iróniával. Nem kereste az intézményeket, az intézmények keresték meg őt. Az Akadémiának tudvalévő 1837-től volt levelező, később rendes, majd tiszteletbeli tagja. Ám ennek ellenére nem átalotta hevesen bírni az Akadémia magyarságát. Csípős, ironikus, néha cinikus hangját a fővárosiak nehezen viselték el. Szemére vetették, hogy „istentelen erdélyi dialectust” beszél. „Azt írják rólam Pesten a szívek és vesék vizsgálói – írja máshol – ,hogy a »kímélés és mérséklet virtusa távol áll tőlem«” (EM. II, 1875. 5). Nagy tekintélye volt az Erdélyi Múzeum-Egyesületben és

⁵⁶ Lásd Szentkatolnai Bálint Gábor. ETF. 220. Kolozsvár, 1994.

a kolozsvári egyetemen. Szenvedélyesen szeretett tanítani. Tőle és Meltzl Hugótól ered a javaslat „egy magyar folklóre társulat alapítása ügyében” az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokban 1881-ben, amelyből az évtized végére Herrmann Antal ügyködése nyomán a Magyarországi Néprajzi Társaság lett.

A mai tudományos grammatikák kerülnek a preskripciót, az értékelést. Brassainál – bár a „nyelvőrconsortiumot” hevesen támadja, és a nyelv életébe való erőszakos beavatkozást kárhoztatja – gyakoriak az elmarasztaló vagy értékelő észrevételek, amelyek éppen az „organicus fejlődés”, azaz a szerves fejlődés óvása jegyében hangzanak el.

„... törvényes, alkotmányos közösség, társadalmi szolidaritás, szóval állam, sőt haza is lehet egy nyelv nélkül – írja a *magyar bővített mondatban*; de bizony nemzetiség nélkül nem, s azzal is csak úgy képzelhetni, ha határozott, szilárd jelleműnek tesszük fel. Az ilyen jellemet pedig én ... nem a gyökökben és szókban, hanem a szólamokban keresem és lelem” (1870. 4). „Magyar, mívelt és mívelés allatti nyelvünk ... a legjobb úton van arra, hogy olyan »enyim apa«-féle »lingua franca« legyen belőle. Olyan ti., mely magyar szókból, de Európa élő és kihalt nemzetei szólamaiból van szerkesztve” (1870. 5).

3. Amikor ezeket leírta, nem gondolhatott a XX. században külsővé vált régiókban kialakuló „lingua franca”-kra, sem arra, hogy az ő vagy később Gombocz Zoltán nevével fémjelzett indulás után az egyetem is hányatott sorsra jut. Az egyetemesség igénye nem tűnt ugyan el a későbbi magyar nyelvészeti kutatásokból sem, de egyre nehezebb volt fenntartani a legkiválóbb erdélyi utódok munkásságában a regionalitás és az univerzalitás kényes egyensúlyát. A helyzet kényszerében és a veszélyeztettség tudatától is hajtva századunk magyar nyelvészei, egyetemi és akadémiai intézményei jórészt a regionális témákra és feladatokra összpontosították figyelmüket.

A két világháború közötti teljes pangás után 1940-ben Szabó T. Attila lett a megteremtője és vezetője a magyar nyelvészet kolozsvári műhelyének. Az Erdélyi Tudományos Intézetben és az egyetemen hihetetlenül nagy munkát végeztek olyan regionális munkálatokban, mint a földrajznév-gyűjtés és a nyelvatlasz-munkálatok előkészítése. Az ötvenes és hatvanas években már Márton Gyula szervezte a tanszéket, a tudományos kutatást, a terepmunkát Moldvában, a Székelyföldön, és Erdély más nyelvi tájain. Gálffy Mózessel olyan triumvirátust alkottak ők hárman amelyben egyaránt megvolt a szakmai tudás, a közös erkölcsi felelősség, az akarat és a munkabírási jelentős feladatok elvégzésére.

Erdélyben igazi intézmények híján „egyszemélyes” intézmények képviselik az egyes hungarológiai diszciplínákat. A magyar nyelvészetnek szerencséje volt: egyszerre volt jelen az egyszemélyes intézmény Szabó T. Attilával és az iskolának tekinthető tanszék, amelynek szervezésében és irányításában Márton Gyulának voltak kiemelkedő érdemei, és amelyben teljes személyiséggel Szabó T. Attila is részt vett.

A dialektológiában és a nyelvföldrajzban ennek a műhelynek volt egy germanisztikai háttere a Csűri-iskolán keresztül, a román nyelvészet közvetítésével pedig egy romanisztikai inspirációja. Maguk e kutatási területek már nem voltak újak századunk második felében, de megújultak a kolozsvári iskola működésében, regionálisak voltak, de nem voltak provinciálisak. Elkerülték a kisebbségi magyarságtudományban néha érzékelhető dilettantizmust, eleget tettek mind a nemzeti közösség elvárásainak, mint az általánosabb szakmai követelményeknek.

Ha van transzilvanizmus a nyelvtudomány művelésében, akkor ez az iskola ezt a transzilvanizmust képviselte. Abban is, hogy az erdélyi nyelvi kölcsönhatásban jóhiszeműen csak a természetes és kölcsönös nyelvi jelenségeket értékelte (néha túlértékelte). Leltározta ugyan a régi és a mai magyar erdélyi magyar nyelv román eredetű elemeinek tömegét, és

ezzel közvetve a dominanciát és az aszimetriát is jelezte, de nem tárta föl (az akkor időkben nem is tárhatta föl nyíltan) a nyelvi folyamatokban tükröződő alárendeltséget, nyelvi sorvadást és a némely régiókban végbemenő nyelvvesztést.

Az iskola eredményei leginkább Szabó T. Attila munkáiban váltak ismertté. Hangsúlyozni kell viszont, és ez nem csorbítja az ő érdemeit, hogy az Erdélyi Szótörténeti Társaság szerkesztésében több mint három évtizede egy kutatóintézetnek megfelelő létszámú és szakmai színvonalú munkaközösség dolgozik, amelyben a tanszék jó néhány tagja is részt vesz.

A szakmában köztudott, hogy a kolozsvári iskolának van egy egyetemesebb jellegű, modern vonulata is. A stilisztika, az irodalmi nyelv története, a stílustörténet ez, amelynek kutatását még Szabédi László kezdeményezte, majd Szabó Zoltán lett ezeknek a szakterületeknek elismert művelője. Körülötte is sok tanítvány, munkatárs tömörül, több fontos kiadvány, kézikönyv jelzi e vonulat jelenlétét mind a mai napig.

Ami most van, azt még nem lehet tárgyilagosan, megfelelő távlattal sem elemezni, sem értékelni. Az legfeljebb történet, de nem történelem.

Irodalom

Brassai Sámuel 1870, *a magyar bővített mondat*. Pest.

Brassai Sámuel 1873, *Paraleipomena kai diorthumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondat a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra*. Budapest.

Brassai Sámuel 1875, *a neo- és palaeologia ügyében*. Budapest.

Brassai Sámuel 1885, *a mondat dualismusa*. Budapest.

EMNYTI = Jancsó Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955.